

Alles is weer waardeloos

Een onderzoek naar de maatschappelijke waardebeleving van erfgoed.

Naam	Inge Vollaard
Studentnummer	3622509
Studie	Cultuurgeschiedenis
Specialisatie	Erfgoed
Begeleidster	Mevrouw Ruberg
Datum	7-12-2011

Inhoudsopgave

	Pagina
Inleiding	3
1. Theoretisch kader	7
Erfgoed	7
Identiteit	8
Groepsidentiteit	9
Rotterdam en identiteit	10
Geheugen en herinneren	13
Sociaal geheugen	16
Historisch kader	16
Erfgoeddebat	18
Rotterdam en erfgoed	19
2. Alles van waarde is weerloos of van alles is weer waardeloos	21
Stadsniveau	21
Wijkniveau	22
Interpretatie resultaten	22
Cultuurhistorische context van Rotterdam	23
Onverwachte keuze	24
Gevolgen voor Rotterdamse musea	25
3. De museale sector	26
Positie in het museale debat	26
Kansen voor musea door immaterieel erfgoed	32
Rotterdamse musea en cultureel erfgoedinstellingen	35
Museum Rotterdam	35
Gemeentearchief Rotterdam	36
Conclusie	38
Literatuurlijst	40
Bijlage 1	
Enquêteformulier	44

Inleiding

Het hedendaagse cultuurbeleid heeft tot gevolg dat musea meer inkomsten zelf moeten genereren. Een manier om dat tot stand te brengen is het aanbod beter te laten aansluiten bij de vraag. Het aanbod wordt bepaald door musea en cultureel erfgoedinstellingen die het erfgoed bewaren. Het verleden, het cultureel erfgoed, wordt door hen mede bewaard vanwege zijn maatschappelijke waarde.¹ De maatschappij moet ermee gediend zijn om erfgoed te bewaren en publiekswerking wordt dan ook een steeds belangrijkere beleidsdoelstelling.² De vraag is tot op heden door deze erfgoed aanbiedende instellingen onderzocht door enquêtes door bezoekers in laten vullen als reflectie op hun collectie en tentoonstellingen. Deze vorm van reflectie is in mijn ogen ontoereikend omdat de participanten de instelling al hebben bezocht. Tevens bestaat de maatschappij voor het merendeel uit mensen die geen musea bezoeken en deze worden in een dergelijk onderzoek niet bereikt. In dit onderzoek ga ik verder in op de verhouding tussen de bevolking en musea met betrekking tot erfgoedbeleving en erfgoedwaardering. De erfgoedwaardering en erfgoedbeleving van de bevolking is onderzocht aan de hand van een enquêteonderzoek waarin er drie gesloten vragen en twee open vragen gesteld werden. De drie gesloten vragen hebben betrekking op sekse, leeftijd en woonlocatie. De twee open vragen gaan in op de erfgoedbeleving en luiden als volgt: 'Als u drie items van Rotterdam zou mogen bewaren voor de stad voor de toekomst, welke drie zou u dan kiezen?' en 'Welke motivatie heeft u voor de keuze van deze drie items?'.³ Ik heb gekozen voor dit type onderzoek omdat kwantitatief onderzoek mijn interesse heeft. Daarbij komt dat er nog geen kwantitatief onderzoek met dit onderwerp was uitgevoerd, waardoor het een aanvulling is op het bestaande onderzoek. Het Museum Rotterdam stond open voor dit type onderzoek, waardoor ik het onderzoek als mijn stageopdracht heb uitgevoerd. Het onderzoek werd hierdoor afgebakend tot enkel Rotterdam. In tien verschillende wijken van de stad heb ik, evenredig aan de demografische samenstelling van zowel de stad als de wijk, totaal 452 mensen geënquêteerd. Dit brengt mij tot de volgende onderzoeksvraag: Welk erfgoed krijgt de meeste waardering van Rotterdammers en hoe verhoudt deze

¹ Albert van der Zeijden, *Volkscultuur van en voor een breed publiek. Enkele theoretische premissen en conceptuele uitgangspunten* (Utrecht 2004) 29.

² Ibidem.

³ Het enquêteformulier is bijgevoegd in bijlage 1.

waardering, zoals blijkt uit een enquête onder 452 inwoners van deze stad, zich ten opzichte van de waardering van dit erfgoed door de museale sector?

Om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden zijn er twee deelvragen geformuleerd. De eerste deelvraag luidt: 'Welke maatschappelijke waarde vervult Rotterdams erfgoed voor Rotterdammers?'. Deze deelvraag gaat in op het perspectief van de bevolking. De tweede deelvraag luidt, 'Hoe verhoudt het debat in de museale sector zich ten opzichte van de uitkomst van het enquêteonderzoek?'.⁴

Dit onderzoek is opgedeeld in een drietal hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk gaat in op concepten en theorieën over erfgoed, identiteit en herinnering. Dit hoofdstuk vormt de theoretische basis die ten grondslag ligt aan dit onderzoek. Erfgoed bestaat uit materieel erfgoed, hieronder valt alles wat tastbaar is, en immaterieel erfgoed, hieronder valt alles wat niet tastbaar is. Nora stelt dat er een onderscheid is tussen geschiedenis en erfgoed. Geschiedenis is een zo objectief mogelijke benadering van het verleden. Dit is gebaseerd op feiten en het geheugen.⁴ Daarentegen is erfgoed meer een overblijfsel dat herinnert aan de beleefde geschiedenis.⁵ Lowenthal voegt hieraan toe dat erfgoed een grote rol speelt in de identiteitsvorming en dat dit mede de functie van erfgoed bepaalt.⁶

De identiteitsvormende werking van erfgoed is terug te vinden in de *lieux de mémoire* van mensen.⁷ *Lieux de mémoire* zijn lijnen met ankerpunten van gebeurtenissen. Aan deze ankerpunten hangt een figuurlijke archiefla met herinneringen. Door herinneringen van gebeurtenissen te koppelen aan erfgoed, wordt erfgoed waardevol voor personen. Het erfgoed wordt op deze manier verbonden aan hun eigen verleden. Het erfgoed wordt opgeslagen in het geheugen, maar is in het geheugen onlosmakelijk verbonden met de herinnering aan de gebeurtenis waaraan het erfgoed gekoppeld is.

De theorieën bij de drie centrale begrippen (erfgoed, identiteit en geheugen) zijn essentieel om de uitkomst van het enquêteonderzoek te kunnen interpreteren.

In het tweede hoofdstuk, 'Alles van waarde is weerloos of van alles is weer waardeloos', wordt de eerste deelvraag, 'Welke maatschappelijke waarde vervult

⁴ Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf (10-09-2011) 8.

⁵ Ibidem.

⁶ David Lowenthal, 'Heritage and history. Rivals and partners in Europe.' in: Rob van der Laarse, *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 29- 37, 29.

⁷ Anna Green, *Cultural history. Theory and history* (New York 2008) 97.

Rotterdams erfgoed voor Rotterdammers?', besproken. Dit hoofdstuk zal ingaan op het onderzoek dat is uitgevoerd in Rotterdam. In dit onderzoek is gevraagd naar de waardebeleving van erfgoed in Rotterdam aan de hand van een enquêteonderzoek. Dit onderzoek moet beschouwd worden als *pilotstudy* aangezien de uitkomst enkel betrekking heeft op Rotterdam. Om de totale vraag vanuit de Nederlandse bevolking goed in beeld te krijgen zal het onderzoek op grotere schaal nogmaals moeten worden uitgevoerd. In het onderzoek onder 452 respondenten zijn 318 verschillende items in de antwoorden genoemd. Opvallend is dat uit de genoemde items en met name uit de motivering blijkt dat Rotterdammers niet zozeer waarde hechten aan een object maar aan datgene waar het object symbool voor staat. De Erasmusbrug is voor de één de laatste loodjes voor het thuiskomen, voor de ander een herinnering aan het Oud en Nieuw-spektakel en voor een derde een ultieme plek van ontspanning door het voelen van de wind in je haren, de geur van het zoute water en het zien van de schepen. Niettemin blijft de Erasmusbrug slechts een object waaraan iets anders verbonden is, een herinnering of een gevoel. Rotterdammers zijn hierdoor zonder enige twijfel aanhangers van immaterieel erfgoed. Deze uitkomst was verrassend aangezien immaterieel erfgoed niet officieel erkend is als erfgoed door de Nederlandse overheid.⁸

Deze uitkomst zal in het hoofdstuk verklaard worden aan de hand van de cultuurhistorische context van Rotterdam en de theorie die behandeld wordt in het eerste hoofdstuk.

In het laatste hoofdstuk, 'De museale sector', zal de tweede deelvraag, 'Hoe verhoudt het debat in de museale sector zich ten opzichte van de uitkomst van het enquêteonderzoek?', beantwoord worden. Allereerst zal het debat in de museale sector toegelicht worden om vervolgens een terugkoppeling te kunnen maken naar de uitkomsten van het enquêteonderzoek. Het debat in de museale sector gaat in op de mogelijkheden om een groter deel van de bevolking te bewegen tot cultuurparticipatie. De grootste actoren in dit debat zijn de overheid en de musea. De veranderingen in visie met betrekking tot de gewenste doelgroep voor musea en daar bijbehorende beleidsveranderingen vanuit de overheid zullen centraal staan in dit hoofdstuk. Vervolgens worden deze ontwikkelingen vergeleken met de ontwikkeling in erfgoedbeleving van de bevolking, die uit het enquêteonderzoek naar

⁸ http://www.volkscultuur.nl/archief_27.html (30-11-2011).

voren is gekomen. Tevens zal er gekeken worden in hoeverre Rotterdamse musea zich richten op de behoeften die naar voren komen uit de bevolking. Musea zijn nog zoekende in de manier waarop zij aansluiting kunnen vinden bij een zo groot mogelijk gemêleerde groep. Uit het onderzoek komt naar voren dat musea steeds meer gebruik maken van eigentijdse geschiedenis, die de nadruk legt op de beleving van het verleden.

De relevantie van dit onderzoek is het in kaart brengen van de vraag vanuit de Rotterdamse bevolking. Door hetzelfde te doen voor de ontwikkelingen in de museale sector wordt het mogelijk om te vergelijken op welke punten de aanbiedende partij en de vragende partij op elkaar aansluiten en waar er nog ruimte is voor verbetering. Deze informatie is waardevol voor musea om een betere aansluiting bij de bevolking te bewerkstelligen en zo meer publiek, en dus inkomsten, te genereren. Daarnaast wordt er in dit onderzoek getoetst of de erfgoedbeleving van Rotterdammers correspondeert met het beeld van erfgoedbeleving dat naar voren komt uit het academisch debat. Het onderzoek gaat in op de verhouding tussen erfgoed in het academisch debat, de maatschappelijke waardering van erfgoed en de museale praktijk. Hierin ligt de relevantie van het onderzoek.

Hoofdstuk 1

Theoretisch kader

In dit hoofdstuk worden drie concepten besproken: erfgoed, identiteit en geheugen. Deze drie concepten zijn essentieel voor het onderzoek. Het is daarom noodzakelijk om deze concepten te definiëren en daarmee het onderzoek af te bakenen. Zo speelt het concept erfgoed een grote rol in het onderzoek. Het concept identiteit bepaalt voor een groot deel aan welk erfgoed waarde wordt gehecht. Het is dan ook van belang om dit concept nader te bestuderen. Het concept geheugen speelt in beide eerder genoemde concepten een grote rol. Gebeurtenissen worden immers opgeslagen in het geheugen waardoor deze later meegenomen kunnen worden bij het nemen van beslissingen.

Deze drie concepten en de daar bijbehorende theorieën vormen het theoretisch kader van het onderzoek en zullen tevens aan bod komen in de verdere bespreking van dit onderzoek.

Erfgoed

Voordat het erfgoeddebat besproken kan worden, is het noodzakelijk om vast te stellen wat erfgoed is. Erfgoed bestaat uit materieel erfgoed, hieronder valt alles wat tastbaar is, en immaterieel erfgoed, hieronder valt alles wat niet tastbaar is. Nora stelt dat er een onderscheid is tussen geschiedenis en erfgoed. Geschiedenis is een zo objectief mogelijke benadering van het verleden. Dit is gebaseerd op feiten en het geheugen.⁹ Daarentegen is erfgoed meer een overblijfsel dat herinnert aan de beleefde geschiedenis.¹⁰ Erfgoed biedt daardoor meer ruimte aan herinneringen die niet altijd feitelijke waarheden hoeven te zijn. Hierdoor worden historische overblijfselen volgens sommige historici op een historisch incorrecte manier geïnterpreteerd.

Volgens Green moet een historisch artefact volledig zijn geaccepteerd door de groepsleden en tegelijkertijd onbereikbaar zijn voor buitenstaanders om te kunnen dienen als erfgoed. De vereisten hiervoor zijn niet wetenschappelijk vastgelegd, maar

⁹ Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf (10-09-2011) 8.

¹⁰ Ibidem.

door de gemeenschap zelf. Het erfgoed van een gemeenschap moet dan ook worden geaccepteerd op basis van gevoel en overtuiging, niet op basis van feiten.¹¹ Aangezien deze manier van interpretatie dominant is onder de (lokale) bevolking, is er geen ruimte voor historische nuances. Het onderbelicht blijven van meerdere perspectieven die van toepassing zijn op een historisch overblijfsel is onacceptabel voor sommige historici, ook bekend als *heritage baiters*.¹² Hun kritiekpunt is dat erfgoed nu als authentiek, als het originele historische object of gebeurtenis, wordt gepresenteerd aan mensen, terwijl dit niet het geval hoeft te zijn. Dat er bij deze erfgoedopvatting geen notenapparaat is dat de historische accuratesse niet bevordert, is tevens een doorn in het oog.

Erfgoed is een kwetsbaar concept omdat het gebaseerd is op de beleefde geschiedenis en deze herinneringen aan gebeurtenissen zijn sterk verweven met identiteit. Het is de vraag of er op basis van historische feiten geoordeeld kan worden over erfgoed, zoals in het erfgoeddebat gebeurt door de *heritage baiters*.

Identiteit

Zoals hierboven vermeld, moet een object volledig geaccepteerd zijn door de groepsleden om als erfgoed te kunnen dienen. Deze acceptatie gebeurt door middel van gevoel en beleving en op basis van identiteit.

Identiteit is een product van de wijze waarop een individu zichzelf ziet en hoe anderen dit individu zien. Het is dus een sociale constructie waarin er een voortdurende interactie plaatsvindt tussen het individu en de anderen.¹³ Als de maatschappij verandert, verandert de sociale constructie mee. Dit maakt identiteit tot een dynamisch begrip. Er zijn heel veel factoren die een identiteit bepalen. De vier hoofdfactoren zijn: etniciteit, seksualiteit / gender, nationaliteit en klasse.¹⁴ Sommige factoren zijn bepaald voor het individu en andere factoren kunnen worden gekozen door het individu.¹⁵ Er zijn echter nog veel andere factoren die de identiteit bepalen. Zo heeft ieder mens meerdere identiteiten, die gezien kunnen worden als deelidentiteiten. Deze vormen samen een individuele identiteit. Kenmerkend voor identiteit is dat wat een individu of een groep uniek maakt ten opzichte van anderen,

¹¹ Green, *Cultural history*, 107.

¹² Raphael Samuel, 'Heritage-Baiting' in: idem, *Past and present in contemporary culture, Theatres of Memory vol. 1*. (Londen 1994) 259-273, 259.

¹³ C.G. Brown, 'Self' in C.G. Brown, *Postmodernism for historians* (Harlow 2005) 117-143, 118.

¹⁴ Linda Martin Alcoff en Eduardo Mendieta, *Identities. Race, Class, Gender and Nationality* (Cornwall 2003) 5.

¹⁵ Simon Gunn, *History and cultural theory* (Edinburgh 2006) 132.

tegelijktijd datgene is waardoor ze bij elkaar horen.¹⁶ Zo is de deelidentiteit 'een vrouw zijn' een factor die uniek is voor een individu, maar deze factor zorgt ook voor een groepsidentiteit met andere vrouwen.

Identiteit speelt een grote rol in het eerder besproken begrip erfgoed. De tegenstanders van erfgoed, de *heritage baiters*, geven namelijk als verklaring van het historisch incorrecte gebruik van erfgoed de identiteitsvormende processen van de maatschappij, op zowel individueel, sociaal als collectief niveau. Deze identiteitsvormende processen worden beïnvloed door globalisering en de komst van technologische vooruitgang. Hierdoor verandert de maatschappij snel en neemt de behoefte aan houvast, die het verleden kan bieden, toe. Door de moderne communicatiemiddelen is communicatie met de andere kant van de wereld mogelijk zonder dat vertraging optreedt. Door deze moderne technologieën is het tevens mogelijk om de andere kant van de wereld naar ons toe te laten komen en om er zelf heen te gaan. Zodoende vindt er een tijd- en ruimtecompressie plaats, waardoor globalisering optreedt, aldus Waters en Robertson.¹⁷ Deze tijd- en ruimtecompressie brengt de 'Ander' dichterbij. Er zijn zoveel identiteiten, zoveel 'Anderen' die nu hier zijn, in de huidige multiculturele samenleving dat er steeds meer behoefte ontstaat om 'de eigen identiteit' te behouden. Mensen hebben behoefte aan geschiedenis en erfgoed omdat zij hier kennis meenemen en gebruiken om tot een oplossing te komen van contemporaine problemen in hun leven.¹⁸

Groepsidentiteit

Enkele deelidentiteiten van een individu zijn tevens groepsidentiteiten. Ieder 'ik' is verbonden met een 'wij', en de betrekking met dit 'wij' zorgt voor een belangrijke basis voor de eigen identiteit van het 'ik'.¹⁹ Er zijn twee soorten lidmaatschap van groepen. De eerste soort is een gedwongen lidmaatschap. Voor groepen als familie, generatie en etniciteit is door het individu immers geen bewuste keuze gemaakt. De tweede soort is een vrije keuze voor lidmaatschap, hieronder vallen bijvoorbeeld de

¹⁶ Ibidem, 133.

¹⁷ Malcolm Waters, *Globalization*, Routledge (New York 2007).

Robertson, in reader '*Globalisering en geschiedenis*' (Rotterdam 2009).

¹⁸ Green, *Cultural history*, 116.

¹⁹ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (Bonn 2007) 21.

keuzes voor vrijetijdsverenigingen en opleiding.²⁰ Geboren worden en/of opgroeien in Rotterdam als Rotterdammer is een onbewuste keuze en vaak zelfs een gedwongen keuze, aangezien een kind weinig heeft in te brengen. Toch heeft de plaats waar je opgroeit wel zijn weerklink in je identiteit.

Net als bij een individuele identiteit, spelen geschiedenis en erfgoed ook bij groepsidentiteiten een belangrijke rol. Ook hierbij is er een bepaalde (door de groep geaccepteerde) interpretatie dominant, ook wel het groepsgeheugen genoemd.²¹ Deze dominante interpretatie van geschiedenis en erfgoed zorgt voor behoud van zekere subjectposities, sociale grenzen en macht.²² Tevens zorgt zij voor het versterken en voortzetten van een collectieve identiteit. De groepsinterpretatie van de geschiedenis leidt tot een waardering van die geschiedenis. Historische gebeurtenissen krijgen daardoor een bepaalde betekenis en vormen daardoor op hun beurt de identiteit van de groep. Als de groepsidentiteit om welke reden dan ook verandert, verandert ook de interpretatie van die historische gebeurtenissen en daarmee de waardering van de geschiedenis.

Rotterdam en identiteit

In Rotterdam vindt een continue ontwikkeling in groepsidentiteit plaats. Rotterdam is een multiculturele stad met een grote instroom van immigranten met eigen individuele identiteiten en groepsidentiteiten. Deze groep immigranten te beschouwen als 'Ander' is zinloos.²³ Zeker omdat de eigen identiteit ontstaan is en nog steeds ontstaat door interactie. Het eigene van deze tijd is de manier waarop we zelf met andere mogelijkheden in ons leven omgaan. Het andere is niet meer iets van de ander, maar juist van de eigen persoon geworden.²⁴ De vermenging met de 'Ander' is onderdeel van het 'Zelf'. Rotterdam staat al eeuwenlang in contact met de 'Ander' door de handel via de haven. Door de werkgelegenheid die de haven met zich meebrengt worden arbeidsmigranten aangetrokken. Dit is geen nieuw fenomeen. Zo kwamen er in de jaren zeventig Turken en Marokkanen naar

²⁰ Ibidem.

²¹ Green, *Cultural history*, 106.

²² Ibidem, 107.

²³ Self-Other-theorie van Edward Said, *Orientalism* (Londen 1991) 3.

²⁴ G. Westerhof en C. van Halen, 'Het psychologische proces van identiteitsvorming. Omgaan met tradities in tijden van verandering' in *Levend Erfgoed* (2009) 12-18, 18.

Nederland.²⁵ De laatste jaren is er een toestroom van Oost-Europese arbeidsmigranten op gang gekomen, zoals blijkt uit gegevens van werkgevers en scholen.²⁶ Door de vermenging van Turken en Marokkanen in het stadsbeeld van Rotterdam zijn deze bevolkingsgroepen opgenomen in de groepsidentiteit van de stad. Dit geeft aan dat een groepsidentiteit dynamisch is. Turken en Marokkanen worden zelfs in die mate als eigen beschouwd dat de huidige burgemeester van Rotterdam, Ahmed Aboutaleb, Marokkaans is.²⁷ Op dit moment worden de Oost-Europeanen gezien als allochtonen, oftewel, als de 'Ander'. Net als voorheen bij de Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten wordt er geïnvesteerd in integratie.²⁸ Ondanks dat de Oost-Europeanen als 'Ander' worden beschouwd, is het algemene oordeel over deze groep positief. Zo worden ze gezien als erg betrokken bij de omgeving en toegewijd om in Rotterdam een nieuw bestaan op te bouwen.²⁹ De verwachting is dan ook dat de Oost-Europeanen, net als de Turken en Marokkanen, over enkele jaren zijn opgenomen in de groepsidentiteit van Rotterdam en dus als eigen worden beschouwd. Nogmaals, de immigranten beschouwen als 'Ander' is zinloos, aangezien zij deel uitmaken van de leefwereld van het 'Zelf' en uiteindelijk ook tot het 'Zelf' zullen gaan behoren.

De multiculturaliteit is terug te vinden in het straatbeeld van Rotterdam waar de Hollandse snackbar naast een Turkse bakker gevestigd is. Identiteit en cultuur zijn dynamisch en beide veranderen door ontwikkelingen en veranderende contexten. Hieruit kan worden opgemaakt dat er door een vermenging van groepsidentiteiten een nieuwe groepsidentiteit kan ontstaan. Er is hier dan ook sprake van creolisering³⁰, met als eindproduct 'de' Rotterdamse identiteit. Een welbekend voorbeeld van een Rotterdams creoliseringproduct is 'de kapsalon'.³¹ Een kapsalon is een fastfoodgerecht bestaande uit kebab, friet, shoarma, salade, kaas en sauzen.

²⁵ <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/73622BD4-DFD7-447A-BC2B-82B8F1210050/0/2011k1b15p32art.pdf> (20-11-2011).

²⁶ <http://www.rotterdam.nl/smartsite.dws?id=1019071> (20-11-2011).

²⁷ http://www.rotterdam.nl/burgemeester_aboutaleb (20-11-2011).

²⁸ <http://www.dichtbij.nl/rotterdam-zuid/regionaal-nieuws/artikel/2168599/rotterdam-krijgt-meer-geld-voor-aanpak-toestroom-polen.aspx> (20-11-2011).

²⁹ <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/1070852/2010/12/10/Probleemwijken-blij-met-Poolse-immigranten.dhtml> (20-11-2011).

³⁰ G. Oonk, 'Het globaliseringsdebat met en zonder Geschiedenis', *Tijdschrift voor de Geschiedenis*, 118: 4 (2005) 52-76, 64.

³¹ <http://www.rijnmond.nl/Homepage/Nieuws?view=/News%2FDefault%2F2011%2Fseptember%2FKapsalon%20is%20cultureel%20erfgoed%20van%20toekomst> (10-10-2011).

Wat houdt 'de' Rotterdamse identiteit in? Het is onmogelijk om 'de' Rotterdamse identiteit vast te stellen, omdat deze zoveel kanten heeft en een grote hoeveelheid aan belevingen en invullingen kent. Daarbij is deze ook nog eens dynamisch. Wel kan gesteld worden dat een belangrijk element in de Rotterdamse identiteit wordt gevormd door de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het stadscentrum werd gebombardeerd en de stad was letterlijk haar hart kwijt. Belangrijk is om hier in te gaan op de betekenis van het herinneren. Een gebeurtenis die enkel de oudste generatie in Rotterdam heeft meegemaakt, heeft nog steeds een merkbare impact op de stad. Zo is het gezegde 'Alles van waarde is weerloos' zichtbaar vanaf het hart van het centrum, waar niets meer overeind stond na het bombardement.³² Er is echter in Rotterdam ook een verbastering van dit gezegde terug te vinden, deze variant luidt: 'Van alles is weer waardeloos'.³³ Op het eerste gezicht een flauwe woordspeling, maar er gaat een diepere gedachte achter schuil. Tijdens het bombardement werd duidelijk hoe weerloos materiële zaken zijn, maar deze kunnen opnieuw gemaakt worden. Dit bracht een besef mee dat de waarde niet in materiële objecten zit. Alles is dus 'waarden'-loos. Het gedwongen afscheid van het stadshart en de harde periode van de wederopbouw heeft de Rotterdamse havenmentaliteit, 'niet lullen maar doen', versterkt. Zoals gebleken is uit mijn onderzoek, heeft dit zijn doorwerking in 'de' Rotterdamse identiteit. Rotterdammers zijn nuchtere mensen, recht door zee en ze hechten weinig waarde aan materiële zaken. Alles kan immers kapot, maar zij hebben bewezen dat ook alles weer te maken is.

De benaming 'sloopstad' is Rotterdam niet onbekend. Zo kan er een continuïteit worden gezien tussen het verleden en het heden. Naast de Rotterdamse mentaliteit, waarin weinig waarde aan materiële zaken wordt gehecht, is er nog een aantal kenmerken die tekenend zijn voor stad. Hieronder vallen het imago van Rotterdam als sloopstad, het grote verloop in de demografische samenstelling van de stad en het grote allochtone aandeel in de bevolking. Deze kenmerken tezamen zorgen voor het vluchtige karakter van de stad. Je moet erbij zijn, het beleven, het voelen, want over vijftig jaar is er niets meer wat eraan herinnert.³⁴

³² Het gezegde van Lucebert op het gebouw van de Willem de Kooning Academie in Rotterdam is zichtbaar vanaf Blaak.

³³ http://www.airfoundation.nl/index.php?page=alles_van_air&cat_url_title=expertmeeting&cont_url_title=alles_van_waarde_is_weerloos (19-09-2011).

³⁴ Frank Huysmans en Jos de Haan, *Het bereik van het verleden* (Den Haag 2007) 27.

In the rapid changing world of the last half of the 20th century, connections that made memory meaningful as a means of explaining the present had been served, but at the same time individuals and societies turned to their material heritage to construct their own sense of indigenouslyness and narrative continuity.³⁵

Deze uitspraak representeert het algemeen aangenomen idee dat er meer behoefte is aan materieel erfgoed in de huidige maatschappij, maar deze uitspraak heeft geen geldigheid voor Rotterdam. Ook zou er tegenwoordig sprake zijn van een ware *memoryboom*. Een *memoryboom* is een opleving van aandacht voor erfgoed, die zich volledig bezig houdt met de identificatie, de bescherming en de weergave van historische artefacten.³⁶ Deze *memoryboom* is een gevolg van de eerder besproken globalisering. Ook deze algemene tendens geldt slechts in zeer beperkte mate voor Rotterdam. Dit maakt Rotterdam uniek, met een geheel eigen karakter en identiteit. Een eigen identiteit en dus een eigen behoefte aan (eigen) erfgoed.

Voordat er conclusies kunnen worden verbonden aan de uitkomst van het onderzoek dat afwijkt van de algemeen veronderstelde tendensen, is het noodzakelijk de werking van het herinneren en het geheugen nader toe te lichten. Deze twee zaken zorgen er immers voor dat aan objecten, tastbaar of niet-tastbaar, waarde wordt toegekend en deze kennis is essentieel voor het onderzoek.

Geheugen en herinneren

Voordat onderzocht kan worden welke invloed het geheugen heeft, is het essentieel om het begrip geheugen te definiëren. Anna Green definieert geheugen als:

Memory is the mental faculty by which we preserve or recover our pasts, and also the events recovered. Without that link you have an image of the past in your mind, but it isn't memory but something else, a social construction, history.³⁷

³⁵ Green, *Cultural history*, 100.

³⁶ Ibidem, 99.

³⁷ Ibidem, 101.

Ons geheugen is een complex mechanisme dat ons in staat stelt om een beeld te vormen van het verleden. Ik zal een vereenvoudigde werking van dit beeldvormingsproces bespreken.³⁸

Nora stelt dat er een onderscheid is tussen de herinnering en het geheugen. Draaisma gaat hier verder op in door te stellen dat herinneren temporeel van karakter is; het voltrekt zich in de tijd. Herinneringen veranderen immers in de loop der tijd.³⁹ Herinneren is dus een proces en tevens een onbewuste handeling. Herinneren is een actief proces in de zoektocht om het verleden zin te geven.⁴⁰ Het geheugen moet ruimtelijk voorgesteld worden. Het geheugen is een kunstmatige ervaringsruimte om het vergeten tegen te gaan, vergelijkbaar met een *lieu de mémoire*.⁴¹

Wanneer een individu een gebeurtenis herkent en deze kan plaatsen in een, voor dat individu eigen context, is de kans groot dat de gebeurtenis onthouden wordt. Als er een herinnering gevormd is, kan deze worden teruggehaald. Dit werkt echter niet zoals bij een scène op een dvd die teruggespoeld kan worden om opnieuw te worden afgespeeld. Een herinnering is een reconstructie, geen reproductie.⁴² De gebeurtenis kan dus anders worden opgeslagen dan zij feitelijk heeft plaatsgevonden. Daarbij komt dat niet iedere keer de reproductie hetzelfde is.⁴³ Een herinnering wordt door Draaisma ook wel gedefinieerd als 'the churning of the metaphor mill (that have) projected constantly changing images of our representations of memory.'⁴⁴ Wanneer de wieken van een molen ronddraaien, verandert de schaduw van de molen constant. De molen blijft echter altijd hetzelfde. Geschiedenis kan gezien worden als de molen, deze blijft hetzelfde. Onze visies op en herinneringen aan geschiedenis veranderen steeds en deze kunnen worden gezien als de schaduwen van de molen.

³⁸ Het gehele beeldvormingsproces kent een groot neurologisch deel, dat te vergaand is bij de bespreking van mijn onderzoek. Het is echter zeer verhelderend om te lezen. Graag verwijs ik hiervoor naar het boek van Ingrid Candel, *The truth and nothing but the truth? The accuracy, completeness, and consistency of emotional memories*. (Maastricht 2003).

³⁹ Maria Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen. 'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit.', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117: 2 (2004) 207- 229, 207.

⁴⁰ Green, *Cultural history*, 97.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ingrid Candel, *The truth and nothing but the truth? The accuracy, completeness, and consistency of emotional memories*. (Maastricht 2003) 12.

⁴³ Candel, *The truth and nothing but the truth?*, 13.

⁴⁴ Green, *Cultural history*, 82.

Bij het reproduceren van herinneringen kunnen er fouten optreden. Er is een drietal 'fouten' dat onderscheiden kan worden bij het herinneren van gebeurtenissen: onjuistheid (de herinnering wordt incorrect teruggehaald), incompleetheid (de herinnering wordt incompleet teruggehaald) en variatie (de herinnering wordt niet altijd hetzelfde teruggehaald).⁴⁵ De reden voor deze fouten zijn verschillend, van vergetelheid door ouderdom tot een vertekend beeld door de nasleep van de gebeurtenis in de media.⁴⁶

Mensen herinneren zich van nature beter gevoelens dan feiten.⁴⁷ De kans op vertekeningen in herinneringen door fouten is echter ook groter omdat het gaat om emoties. Bij emotionele gebeurtenissen wordt de emotie in de loop der tijd heftiger herinnerd dan deze destijds was. Dit heeft te maken met zowel de nasleep van de gebeurtenis als het feit dat het beseffen van een gebeurtenis vaak enige tijd kost.⁴⁸ Een dagje uit met vrienden was wellicht in eerste instantie geen automatisch item voor iemands persoonlijke *lieux de mémoire*. Wanneer er later iets gebeurt waardoor deze avond een andere lading krijgt, kan deze herinnering worden teruggehaald en een andere waarde krijgen. Voor de eigen zienswijze van een individu spelen de eigen biografische herinneringen een essentiële rol. Deze herinneringen vormen de basis, bestaande uit ervaringen en inzichten, waaruit het beeld van de eigen identiteit opgebouwd is.⁴⁹

Niet alleen de herinneringen aan emotionele gebeurtenissen worden vertekend, dit gebeurt bij het merendeel van de herinneringen. Er wordt vaak maar een deel van de gebeurtenis door het individu gezien en daarvan wordt bovendien maar een deel herinnerd. Een herinnering is nooit compleet. Vandaar dat een herinnering wordt aangevuld met informatie uit het eerder gevormd kader.

⁴⁵ Candel, *The truth and nothing but the truth?*, 15.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Green, *Cultural history*, 86.

⁴⁸ Candel, *The truth and nothing but the truth?*, 13- 14.

⁴⁹ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*.(Bonn 2007) 24.

Sociaal geheugen

Als kader kan gebruik gemaakt worden van het zogenoemde sociaal geheugen of groepsgeheugen. Het groepsgeheugen vormt een kader, een *Zeithorizont* waarbinnen persoonlijke herinneringen plaatsvinden.⁵⁰ Dit begrip moet op eenzelfde manier gezien worden als de groepsidentiteit. Deze *Zeithorizont* van het sociale geheugen wordt overgedragen door levendige interactie en communicatie. Hierdoor heeft het een levensduur van maximaal vier generaties.⁵¹ De meerwaarde van sociale herinnering ten opzichte van individuele herinnering is de verrijking van de eigen ervaringen door de ervaringen van anderen en de bevestiging van de eigen herinneringen in het perspectief van de herinneringen van anderen.⁵² In de *pilotstudy* naar Rotterdam kan het stadsgeheugen gezien worden als het sociaal geheugen.

Historisch kader

Herinneringen worden beïnvloed door zowel het geheugen van het individu als door de groepsvisie op het verleden. Daarnaast steunt een herinnering op de wens en de wil om datgene in het actieve geheugen op te slaan dat fundamenteel is voor de identiteit van het individu. Datgene dat fundamenteel is, staat in principe los van de eigen betrokkenheid van het individu daarbij, ook al zullen feitelijke ervaringen bij de selectie een sturende rol gaan spelen.⁵³ Zo kan bijvoorbeeld een individu de val van de Berlijnse Muur niet zelf hebben meegemaakt, maar kan deze gebeurtenis toch fundamenteel zijn voor de identiteit van het individu.

Naast beïnvloeding door het geheugen en de wens en de wil om datgene op te slaan dat essentieel is voor de identiteit van de individu, is er nog een factor waardoor de visie op het verleden wordt beïnvloed: de actualiteit.⁵⁴ De actualiteit beïnvloedt de maatschappelijke context en die context wordt gebruikt om een visie te vormen over het verleden. Hierdoor heeft de actualiteit indirect invloed op het verleden. Zoals al uiteengezet herinneren mensen zich alleen die dingen die ze kunnen plaatsen in hun 'herinneringen-kader'. Wanneer er in het heden iets gebeurt, zullen zij dit koppelen aan eerdere gebeurtenissen. Hierdoor kan er een nieuwe kijk

⁵⁰ Ibidem, 25.

⁵¹ Ibidem, 28.

⁵² Ibidem, 34.

⁵³ Willem Frijhoff, *Dynamisch Erfgoed* (Amsterdam 2007) 73.

⁵⁴ Ibidem, 61.

ontstaan op eerdere gebeurtenissen. Het geheugen wordt telkens bijgewerkt door latere ervaringen, gedachten en fantasieën.⁵⁵ Dit bijwerken is een vervormingsproces, dat Freud omschrijft als *Nachträglichkeit*.

It is a 'reference to the revision of the past; and if this process is continuous, then consciousness becomes revision itself, as thinking itself becomes *nachträglich*. Memory becomes akin to imagination rather than to an assemblage or recollection of objects in the mind.'⁵⁶

Freud zegt met dit citaat dat het geheugen door het vervormingsproces meer een gedachtenruimte wordt dan een plaats waar herinneringen netjes bewaard blijven. Dit is een onbewust proces, dat steeds andere uitkomsten kan hebben door een nieuwe 'update'.⁵⁷ Zoals Terdiman het formuleert: 'We can recall anything under the stimulus of any other, in the same way no conceptual object self-interprets nor determines the theory that will cognize it.' De opgeslagen objecten staan niet op zichzelf, maar zij krijgen betekenis door datgene waar ze aan gekoppeld worden gedurende een update. Het object zelf is dus ondergeschikt. Zo stelt Terdiman het volgende voorbeeld: 'You can read Hamlet in multiple ways, through multiple lenses. Hamlet won't protest.'⁵⁸ De visie op het verleden wordt herschreven om een continuïteit met het heden te bewerkstelligen.⁵⁹ Dit betekent dat actuele politieke, economische, sociale, culturele en natuurlijke gebeurtenissen meer effect hebben op het verleden dan op het eerste gezicht het geval lijkt.

Nu er dieper is ingegaan op de begrippen erfgoed, identiteit en geheugen en het verband tussen deze begrippen is toegelicht, kom ik terug op het eerder genoemde erfgoeddebat.

⁵⁵ Karl Figlio, 'Getting to the beginning: identification and concrete thinking in historical consciousness' in Susannah Radstone en Katherine Hodgkin, *Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition*. (New Jersey 2005) 152-167, 154.

⁵⁶ Freud geciteerd in Figlio, 'Getting to the beginning', 155.

⁵⁷ Figlio, 'Getting to the beginning', 159.

⁵⁸ Richard Terdiman, 'Given memory: on mnemonic coercion, reproduction and invention', in Susannah Radstone en Katherine Hodgkin, *Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition*. (New Jersey 2005) 181- 198, 194.

⁵⁹ Figlio, 'Getting to the beginning', 155.

Erfgoeddebat

Zoals naar voren is gekomen uit de bespreking van de concepten erfgoed, identiteit en geheugen, is erfgoed een kwetsbaar en omstreden onderwerp en is er veel debat over de waarde en functie van erfgoed.

De sceptische houding van *heritage baiters* komt voort uit het feit dat erfgoed door de bevolking niet altijd historisch correct wordt geïnterpreteerd waardoor er, door de hang naar het verleden, een geïdealiseerde versie van de geschiedenis wordt gecreëerd.⁶⁰ Het nastreven van historische accuratesse is hierdoor geen doel meer, maar meer een toevalligheid. Erfgoed wordt door de *heritage baiters* als volgt beschreven: 'a mark of a sick society one which, despairing of the future, had become 'besotted' or 'obsessed' with an idealized version of its past'.⁶¹ De vraag is of het de rol van erfgoed is om 'de' historische waarheid te vertellen. Als definitie van erfgoed hanteer ik dan ook de volgende:

Heritage is not any old past, let alone what objective history tells us what was the past; it is the past we glory in or agonize over, the past through whose lens we construct our present identity, the past that defines us to ourselves and presents us to others.⁶²

Ik sluit me aan bij deze stellingname van Lowenthal en hanteer deze als definitie van erfgoed. Erfgoed zie ik als een middel waaraan mensen hun identiteit ontlene. Dat deze beleving niet geheel correspondeert met de werkelijkheid is niet van belang, want de essentie van erfgoed is het verlenen van identiteit.⁶³ Erfgoed draagt bij aan zowel het gevoel van verbondenheid met anderen als aan het gevoel van eigenheid.⁶⁴

Het verleden wordt bewaard omdat het iets zegt over onszelf, over het verleden waarmee wij ons willen identificeren.⁶⁵ Het woord 'willen' is zeer belangrijk. Erfgoed is een keuze, als het ware een *invented tradition* en hierdoor hoeft erfgoed dan ook niet historisch correct te zijn. Het gaat om de visie op geschiedenis. Het is

⁶⁰ Ibidem, 261.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Lowenthal, 'Heritage and history', 29.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ G. Westerhof en C. van Halen, 'Het psychologisch proces van identiteitsvorming', 12.

⁶⁵ Van der Zeijden, *Volkscultuur van en voor een breed publiek. Enkele theoretische premissen en conceptuele uitgangspunten* (Utrecht 2004) 15.

slechts een interpretatie van geschiedenis. Een interpretatie gebaseerd op herinnering in plaats van geheugen. Of een interpretatie historisch correct of incorrect is, is daarbij irrelevant. Al onze interpretaties van het verleden zeggen immers meer over onze visie van nu dan over het verleden zelf. Hierdoor raakt het verleden wel vaker met het heden verward.⁶⁶

Erfgoed is voor de maatschappij van grote waarde in identiteitsvormende processen. Het is gebaseerd op emotie en gevoel, simpelweg omdat men zich moet kunnen identificeren met het object en dit gebeurt meestal niet op basis van ratio. Hierdoor is het onmogelijk om erfgoed te toetsen aan historische feiten. De discussie in het erfgoeddebat zou in mijn ogen dan ook niet moeten gaan over het wel of niet accepteren van erfgoed als geschiedenis door historici, maar over wat deze beleefde geschiedenis kan betekenen voor de reguliere geschiedenis. Zoals eerder vermeld wordt erfgoed geconserveerd vanwege zijn maatschappelijke waarde en dus niet vanwege zijn historische waarde.⁶⁷

Rotterdam en erfgoed

Aangezien identiteit een dynamisch begrip is, is ook de erfgoedbeleving dynamisch. Hierdoor is het van belang dat het theoretisch kader wordt toegespitst op Rotterdam. Rotterdam is een zeer dynamische stad, die meer dan 600.000 inwoners en 174 verschillende nationaliteiten herbergt. Dit brengt een complexe samenleving voort. De respondenten van de *pilotstudy* kunnen beïnvloed zijn door actuele gebeurtenissen in de stad. Dit betekent dat wanneer het onderzoek over tien jaar herhaald wordt, het zeer waarschijnlijk een geheel andere uitkomst zal hebben. Dit is niet schadelijk voor het onderzoek. Dit onderzoek geeft het huidige beeld van de waardebeleving van erfgoed. Zoals gebleken is uit het voorgaande, zegt de uitkomst meer over de hedendaagse visie dan over het verleden en de objecten die genoemd zijn. Het verleden wordt immers gebruikt als houvast voor identiteitsvormende processen.

De concepten die behandeld zijn in dit hoofdstuk zijn essentieel voor de interpretatie van de onderzoeksuitkomsten. Het samenspel tussen deze drie begrippen dat naar voren is gekomen in dit hoofdstuk zal in hoofdstuk twee aangetoond worden voor de casus Rotterdam. In hoofdstuk twee zal er specifiek

⁶⁶ Green, *Cultural history*, 99.

⁶⁷ Van der Zeijden, *Volkscultuur van en voor een breed publiek*, 29.

ingegaan worden op de Rotterdamse identiteit en hoe deze identiteit naar voren komt in de erfgoedwaardering van Rotterdammers. Door de bespreking van de cultuurhistorische context van Rotterdam wordt er inzicht verkregen in de invloed die het groepsgeheugen van Rotterdam heeft op de identiteit en de erfgoedwaardering.

Hoofdstuk 2

Alles van waarde is weerloos of van alles is weer waardeloos

In dit hoofdstuk staat de eerste deelvraag, 'Welke maatschappelijke waarde vervult Rotterdams erfgoed voor Rotterdammers?', centraal. Gedurende de *pilotstudy* is onderzoek verricht naar datgene dat Rotterdammers als toekomstig erfgoed van hun stad willen bewaren en welke motivatie daarachter schuilt. Het onderzoek bood de ruimte om de gegevens zowel op stadsniveau als op wijkniveau te kunnen interpreteren. Allereerst zal het stadsniveau besproken worden, daarna zal het wijkniveau besproken worden. Vervolgens zullen de resultaten verklaard worden aan de hand van de cultuurhistorische context van de stad.

Stadsniveau

Aan de hand van de keuze voor items en de motivering van die keuze zijn er drie clusters van antwoorden te onderscheiden. Het eerste cluster heeft betrekking op de stedelijke bedrijvigheid. Hieronder vallen bijvoorbeeld evenementen, festivals en markten. Onder het tweede cluster worden items verstaan die een gevoel van ontspanning oproepen. Hierbij werden items als parken of Diergaarde Blijdorp genoemd. Het derde cluster betrof elementen uit de skyline oftewel het stadsgezicht, dat een herkenningsfunctie vervulde.

De keuze voor items die uiteindelijk tot de drie clusters geleid hebben, is te verklaren aan de hand van de gegeven motivaties. De respondenten kozen items die dichtbij hen staan in het dagelijkse leven en waar zij regelmatig gebruik van maken. Hierbij kan gedacht worden aan de Erasmusbrug waar dagelijks overheen gefietst wordt, aan de wekelijkse markt of aan het park waarin zomers geluncht wordt. Verder viel op dat de respondenten items kozen door middel van hun persoonlijke *lieux de mémoire*. De items die genoemd werden, vormen ankerpunten in hun persoonlijke geschiedenis. De dagjes uit met opa en oma naar Diergaarde Blijdorp, het Dunya-festival waar ieder jaar de oude groep basisschoolvrienden samenkomt enzovoort. Ook elementen uit het stadsgezicht waren favoriet. Het waren herkenningspunten van de stad, die het thuisgevoel oproepen en tevens iconen zijn waar trots naar gerefereerd wordt in het buitenland.

Deze items zijn niet gelijk aan de items die bekend zijn vanwege de geschiedenis van de stad. De genoemde items zijn gekozen om redenen die voortkomen uit de tijd

waarin de persoon leeft. De motivering voor het item komt dus voort uit zijn of haar persoonlijke *lieux de mémoire*, die niet ouder kan zijn dan de leeftijd van de persoon.

Wijkniveau

Op wijkniveau is er geen afwijkend beeld. De items binnen de drie clusters betreffen in sommige wijken wel meer lokale items. Binnen wijken zijn er ook elementen uit de skyline van de wijk genoemd als herkenningpunten. Daarnaast valt op dat ondanks de grote betrokkenheid bij de stad in zijn geheel er ook altijd sprake is van een kleinere gemeenschap die los wordt gezien van de stad, namelijk de wijk. In de wijken is er een dorpskarakter terug te vinden dat gekoesterd wordt. Het is een continu spanningsveld tussen de liefde voor de bedrijvigheid van de stad en de rust en ontspanning waar behoefte aan is.

Interpretatie resultaten

De resultaten zijn tekenend voor de maatschappelijke tendens van individualisering. Sinds het wegvallen van dominante denkkaders, zoals dat van de kerk,⁶⁸ is er veel onderhandelingsruimte voor het individu.⁶⁹ Deze onderhandelingsruimte maakte het mogelijk om de agency, de kracht om zelf keuzes te maken,⁷⁰ volledig tot haar recht te laten komen met betrekking tot het creëren van een eigen band met het verleden.⁷¹ Dit komt naar voren in het feit dat de respondenten ankerpunten kiezen uit hun persoonlijke *lieux de mémoire*.

Zij kozen voor items die ankerpunten zijn in hun geheugen voor belangrijke gebeurtenissen. Hun persoonlijke *lieux de mémoire* worden gevormd aan de hand van deze items. Deze zijn *lieux de mémoire* van de beleefde geschiedenis, of zoals Pierre Nora het noemt 'real memory'.⁷² Tegenover 'real memory' staat 'history', het geheugen ofwel de georganiseerde geschiedenis.⁷³ In mijn onderzoek kan *real memory* gezien worden als de uitslag van de enquête en kan *history* gezien worden als de officiële geschiedenis, die ook te vinden is in musea. *Real memory* is

⁶⁸ Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, 67.

⁶⁹ B. Meyer en P. Geschiere, 'Introduction', in B. Meyer and P. Geschiere ed., *Globalization and Identity. Dialects of Flow and Closure* (Blackwell 1999) 1-15, 5.

⁷⁰ Karin Willemse, College Vergelijkende Regiogeschiedenis, 1-06-2010 15.00-16.45 te Rotterdam.

⁷¹ http://www.dereactor.org/home/detail/het_heden_van_het_verleden/ (20-11-2011).

⁷² Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf (30-07-2011) 8.

⁷³ *Ibidem*.

kwetsbaarder dan *history* omdat er wel overblijfselen zijn van geschiedenis, maar er zijn amper overblijfselen van hoe deze beleefd is.⁷⁴ Aangezien het onmogelijk is om te leven in een herinnering is een *lieu de mémoire* nodig.⁷⁵ Deze *lieux de mémoire*, dienen als een kunstmatige ervaringsruimte om het vergeten van deze beleefde geschiedenis, deze herinneringen tegen te gaan.⁷⁶ Herinneren is een actief proces in de zoektocht om het verleden zin te geven.⁷⁷ Herinneren is temporeel van karakter; het voltrekt zich in de tijd. Herinneringen veranderen immers in de loop der tijd.⁷⁸ Niet alleen de herinnering verandert, ook het object dat aan iets doet herinneren kan veranderen. Dit maakt echter niet uit voor het proces van herinneren, aangezien mensen van nature zich beter gevoelens dan feiten herinneren.⁷⁹ In deze *pilotstudy* is juist gezocht naar het gevoelsaspect in de motivatie voor de gemaakte keuzes. Herinneren is dus een proces en tevens een onbewuste handeling. Dit is te verklaren door de grote rol die herinneren speelt in de identiteitsvorming.

De *lieux de mémoire* van de Rotterdammers zijn verbonden met Rotterdam vanwege het feit dat de stad hun sociale omgeving is.⁸⁰ De stad maakt hierdoor onderdeel uit van hun persoonlijke geschiedenis en deze geschiedenis vormt tevens de beleving van en waardering voor de stad. Hun verleden is deel van hun identiteit en de stad maakt daar onderdeel van uit, waardoor ook de stad deel van hun identiteit is.

Cultuurhistorische context van Rotterdam

Rotterdam maakt niet enkel als locatie deel uit van de identiteit van Rotterdammers. Rotterdam heeft een sterke stadsgeschiedenis die de oudste generatie van de stad nooit zal vergeten. Gedurende de Tweede Wereldoorlog is het hart van de stad zwaar gebombardeerd. Rotterdam is weer opgebouwd, maar het bombardement heeft een grote impact gehad op haar inwoners. Een citaat verkregen tijdens het onderzoek is tekenend voor deze impact: 'De stad was zijn hart kwijt. Maar niemand krijgt ons klein, we hebben het weer opgebouwd en dat zouden we zo weer doen.'⁸¹

⁷⁴ Ibidem, 7.

⁷⁵ Ibidem, 8.

⁷⁶ Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen', 207.

⁷⁷ Green, *Cultural history*, 97.

⁷⁸ Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen', 207.

⁷⁹ Green, *Cultural history*, 86.

⁸⁰ Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 25.

⁸¹ Citaat van een respondent uit het enquêteonderzoek gehouden in Rotterdam.

Vervolgens ging deze man verder door zijn keuze voor de Laurenskerk te wijzigen in het Witte de Wit-festival. Als reden hiervoor gaf hij dat de kerk immers gewoon opgebouwd was en verder dus ook niet extra beschermd moest worden voor de toekomst. Opnieuw opbouwen was altijd een optie, zo vond hij. Het Witte de Wit-festival daarentegen had een unieke sfeer en hij had liever dat dat behouden bleef.

Niet enkel het bombardement heeft in het verleden van Rotterdam gezorgd voor grote veranderingen in de stad. De stad is groot geworden dankzij de haven. Gezien het grote economische belang van de haven veranderde de stad met de behoeftes van de haven mee. Economie stond boven traditie of nostalgie. Uiteindelijk zou de haven zelf een stukje nostalgie worden van de stad.

De twee hierboven genoemde factoren, het bombardement in de Tweede Wereldoorlog en het economisch belang van de haven, hebben geleid tot het nuchtere stadskarakter. De uitkomsten van de *pilotstudy* zijn tekenend voor dit karakter. Rotterdammers hechten geen waarde aan materiële zaken. Zij weten als geen ander dat 'Alles van waarde weerloos is'. Dit gezegde is zichtbaar vanaf het gebombardeerde stadshart.⁸² In de stad is er echter ook een variant van dit gezegde bekend, 'Van alles is weer waardeloos'. Deze uitspraak is allesomvattend voor Rotterdams erfgoed. Niet het object is van waarde, de waarde zit in het gevoel, het karakter, waar het object symbool voor staat. Niet het mooie omhulsel, maar de inhoud moet je bewaren. Oftewel, immaterieel erfgoed werd verkozen boven materieel erfgoed. Daarnaast valt het zeer contemporaine karakter van de antwoorden op. In een stad die constant verandert, leven de inwoners in het nu.

Onverwachte keuze

De massale keuze voor immaterieel erfgoed was onverwacht. De veronderstelling van menig historicus die op de hoogte was van het onderzoek, was dat de alom bekende items als de Laurenskerk en de Euromast gekozen zouden worden. De Laurenskerk is amper genoemd in het onderzoek.⁸³ De Euromast daarentegen werd wel genoemd, maar niet vanwege het gebouw of de geschiedenis, maar vanwege de herinneringen aan dagjes uit met familie. De keuze voor natuur en groen in stad lag ook in de lijn der verwachting. Toch bleek uit het onderzoek dat Rotterdammers geen

⁸² Het gezegde van Lucebert op het gebouw van de Willem de Kooning Academie in Rotterdam is zichtbaar vanaf Blaak.

⁸³ De Laurenskerk is als item in het onderzoek door vier respondenten genoemd.

waarde hechten aan een specifiek park of groenvoorziening, maar juist aan de ontspannen sfeer die in een drukke stad niet voor handen is. Er werd dan ook niet één keer een detail uit een park of groenvoorziening genoemd bij de motivatie voor een bepaald park. Hetzelfde geldt voor de stedelijke bedrijvigheid. Het gaat de respondenten niet om het evenement zelf, maar om de sfeer.

Gevolgen voor Rotterdamse musea

Hoe kunnen Rotterdamse musea omgaan met de keuze voor immaterieel erfgoed? De keuze voor immaterieel erfgoed sluit niet aan bij het huidige museale beleid dat gericht is op het behoud van materiële zaken. Immaterieel erfgoed brengt meer problemen met zich mee dan een drastische wijziging van de collectie. Hoe wordt iets dat immaterieel is tentoon gesteld?

Een bijkomend probleem is de individualistische benadering van het verleden. Als iedere individu een eigen band heeft met het verleden, wat is dan het uitgangspunt van een tentoonstelling? Zelfs wanneer een groot aantal individuen hetzelfde materiële object als ankerpunt heeft voor hun persoonlijke immaterieel erfgoed, dan nog kunnen zij ieder een totaal unieke reden hebben voor het ankerpunt, waardoor het object door iedere individu anders beleefd wordt. Daarom zal ik in hoofdstuk drie ingaan op mogelijke manieren waarop immaterieel erfgoed gebruikt kan worden door musea.

Hoofdstuk 3 De museale sector

In dit hoofdstuk zal de tweede deelvraag, 'Hoe verhoudt het debat in de museale sector zich ten opzichte van de uitkomst van het enquêteonderzoek?', besproken worden. Het resultaat van het in hoofdstuk twee besproken enquête- onderzoek is het belang van het behoud van immaterieel erfgoed, aangezien immaterieel erfgoed de belangstelling en de waardering van de Rotterdamse bevolking heeft. Musea zijn van nature echter gericht op het verzamelen en bewaren van materieel erfgoed. Er zit dus een spanning tussen de onderzoeksuitkomst en het huidige museumbeleid. Vormt de uitkomst van het onderzoek een probleem voor het huidige museumbeleid of biedt zij juist een onverwachte mogelijkheid?

Positie in het museale debat

Opvallend is dat de rol van het museum naar de samenleving toe steeds belangrijker wordt in de definitie van het begrip museum. Honderd jaar geleden was de museale sector vooral gericht op ingewijden. Museumbezoek door het grote publiek werd door museumdirecteuren en conservatoren zelfs ontmoedigd.⁸⁴

Deze opvatting is te herkennen in de museumdefinitie die de International Council of Museums (ICOM) in 1974 heeft vastgesteld.⁸⁵ Deze luidt als volgt:

Een museum is een permanente instelling ten dienste van de gemeenschap en haar ontwikkeling, toegankelijk voor het publiek, niet gericht op het maken van winst, die de materiële getuigenissen van de mens en zijn omgeving verwerft, behoudt, wetenschappelijk onderzoekt, presenteert en hierover informeert voor doeleinden van studie, educatie en genoeg.⁸⁶

In deze museumdefinitie staan materiële objecten centraal. Zo staat er in de definitie dat een museum ten dienste van de gemeenschap moet zijn en dat de focus ligt op de materiële getuigenissen.

⁸⁴ H. d' Ancona, *Kiezen voor kwaliteit. Beleidsnota over de toegankelijkheid en het behoud van het museale erfgoed* ('s Gravenhage 1991) 24.

⁸⁵ <http://icom.museum/> (29-10-2011).

⁸⁶ Ingrid Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten* (2004) 8.

Tegenwoordig is publiekswerking een steeds belangrijker wordend doel.⁸⁷ Door de steeds sneller veranderende maatschappij is de behoefte aan houvast toegenomen en dit versterkt de bewaarcultuur.⁸⁸ Het cultureel erfgoed dat getoond wordt in musea wordt nu beschouwd als een collectief bezit van de gehele maatschappij.⁸⁹ Hierdoor wordt er steeds meer nadruk gelegd op de maatschappelijke waarde die een museum kan hebben.⁹⁰ De drempels om daarvan kennis te kunnen nemen moeten daarom zo laag mogelijk zijn.⁹¹

De Britse Museumvereniging, Museums Association (MA), heeft daarom in 1998 een nieuwe definitie geformuleerd.⁹²

Een museum is onderdeel van het collectieve geheugen van de maatschappij. Een museum verwerft, documenteert en behoudt objecten en andere getuigenissen van de cultuur van de mens en diens omgeving en informeert daarover. Het museum ontwikkelt en bevordert kennis en biedt belevingen die alle zintuigen aanspreken. Het museum is toegankelijk voor het publiek en levert een bijdrage aan de ontwikkeling van de maatschappij. Het doel van het museum is mensen kennis en inzicht te laten verwerven.⁹³

In de definitie van musea heeft een verschuiving van de focus plaatsgevonden. Eerst lag de focus op de objecten, nu staat het publiek centraal. De objecten zelf worden ook niet langer beperkt tot enkel materiële objecten, waardoor ook immaterieel erfgoed een plek kan krijgen in musea. Deze nieuwe definitie krijgt steeds meer aanhang; zo heeft ook de Nederlandse Vereniging van Rijksgesubsidieerde Musea (VRM) zich hierbij aangesloten.⁹⁴

Uit bovenstaande definities kan worden opgemaakt dat musea verschillende taken hebben. Zo kunnen het verzamelen, beheren en het behouden van het object en dit toegankelijk maken voor de samenleving als taken worden onderscheiden. Musea hebben op een hoger niveau drie kerntaken. De eerste kerntaak, de

⁸⁷ Van der Zeijden, *Volkscultuur van en voor een breed publiek*, 29.

⁸⁸ d'Ancona, *Kiezen voor kwaliteit*, 5-6.

⁸⁹ Ibidem, 25.

⁹⁰ Van der Zeijden, *Volkscultuur van en voor een breed publiek*, 29.

⁹¹ d'Ancona, *Kiezen voor kwaliteit*, 25.

⁹² <http://museumsassociation.org/about/frequently-asked-questions> (29-10-2011).

⁹³ Jansen, *Handreiking museumbelid voor gemeenten*, 8.

⁹⁴ Ibidem.

collectietaak, vormt samen met de tweede kerntaak, de publiekstaak, de overkoepelende kerntaken waaronder de taken uit de definities vallen. De derde kerntaak is bedrijfsvoering. Deze bevat de organisatie van het museum zelf.⁹⁵ Voor de overheid en gemeenten hebben musea nog een andere taak. Culturele voorzieningen, zoals musea, zijn sterk bepalend voor de culturele identiteit van een gebied. Daarnaast zijn zij een trekpleister voor toeristen en zo zijn ze, direct en indirect, van economisch belang.⁹⁶ Doordat iedere gemeente haar eigen museumbeleid vormt, zijn deze toegespitst op de lokale situaties. Hierdoor zijn er grote verschillen in gemeentelijk museumbeleid.⁹⁷

Wanneer er naar het museumbeleid van de overheid wordt gekeken, wordt duidelijk dat musea zoekende zijn naar de wijze waarop de samenleving bereikt kan worden. Jongeren en allochtonen worden in zeer geringe mate bereikt en ook de groep lager opgeleiden blijft achter.⁹⁸ De meest frequente bezoekers zijn de hoger opgeleide 55-plussers. Deze groep beschikt over de vrije tijd om musea te kunnen bezoeken en over de vereiste culturele vaardigheden.⁹⁹ Onder culturele vaardigheden wordt verstaan dat de weg naar het museum bekend is en dat daarmee ook de wijze waarop een museum werkt, bijvoorbeeld de wijze van tentoonstellen, bekend is. Onder deze groep zijn er echter teruglopende bezoekersaantallen.¹⁰⁰ Deze terugloop is een gevolg van de toegenomen concurrentie om de vrije tijd. Het gevolg hiervan is dat er een versnippering heeft plaatsgevonden in de vrijetijdsbesteding, waardoor er meer verschillende activiteiten worden gedaan, maar elk minder vaak. Het gevolg voor musea is dat het museumbezoek niet langer tot het standaardrepertoire behoort.¹⁰¹ Daardoor zijn de bezoeken van incidentele aard.¹⁰²

Door de overheid is beleid ontwikkeld dat musea prikkelt om zich meer te richten op de wensen van de bevolking. Zo stelde staatssecretaris Van der Ploeg in

⁹⁵ Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten*, 9.

⁹⁶ Ibidem, 19.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Andries van den Broek, Frank Huysmans en Jos de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed* (Den Haag 2005) 98-99.

⁹⁹ Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten*, 11.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Van den Broek, *Cultuurminnaars en cultuurmijders*, 34.

¹⁰² Ibidem, 102.

1999 dat musea zich meer als culturele ondernemers moeten gaan gedragen.¹⁰³ Een ondernemer moet inspelen op de markt van vraag en aanbod. Jarenlang bestonden de inkomsten van rijksmusea voor 87% uit subsidies en particuliere musea ontvingen 72,5% van hun inkomsten uit subsidies.¹⁰⁴ Hierdoor was het mogelijk om doelstellingen met betrekking tot de collectie of met betrekking tot de functie van het museum op de eerste plaats te zetten zonder dat er rekening werd gehouden met de publiekswerking. De prikkel van het nieuwe beleid is dat musea meer inkomsten zelf moeten gaan genereren en dus minder subsidie krijgen.¹⁰⁵ Deze lijn is, eerder door voormalig staatssecretaris Van der Laan en nu door zijn opvolger Zijlstra, in het huidige cultuurbeleid doorgezet in extremere mate. Op dit moment zijn er door de economische crisis drastische bezuinigingen doorgevoerd in het cultuurbeleid. De subsidies zijn teruggelopen of zelfs geheel stop gezet. Hierdoor wordt publiekswerking niet slechts geprikkeld, maar wordt het een noodzaak. De bezuinigingen komen extra hard aan in deze tijd, maar benadrukken tegelijkertijd de noodzaak tot verandering. Dankzij de bezuinigingen is de toegankelijkheid van musea voor een groot publiek niet enkel op de kaart gezet, maar direct tot hoogste prioriteit benoemd.

Daarnaast heeft de overheid 'Cultuur als confrontatie' als huidig museumbeleid vastgelegd. De nadruk ligt op het zichtbaar maken van het cultureel vermogen voor een breed publiek, stimulering van het publieksbereik en educatie, erfgoededucatie in het onderwijs, aandacht voor het erfgoed van minderheden en versterking van het aankoopbeleid.¹⁰⁶

De twee belangrijkste speerpunten van dit beleid zijn ten eerste het Actieplan Cultuurbereik en ten tweede Erfgoed Bereikbaar. Het Actieplan Cultuurbereik is voornamelijk gericht op het genereren van een groter bereik en het aanboren van nieuwe publieksgroepen.¹⁰⁷ De oververtegenwoordiging van oudere hogere opgeleiden duidt op een onderbenutting van het culturele aanbod onder degenen die minder opleiding genoten hebben. Met het Actieplan Cultuurbereik wil de overheid een groep activeren die in het algemeen niet snel geneigd is zich tot het culturele

¹⁰³ Rick van der Ploeg, 'Cultuur als confrontatie', http://www.dbnl.org/tekst/ploe014cult01_01/ploe014cult01_01_0002.php (30-11-2011).

¹⁰⁴ Percentage van de totale kosten van het museum.

Herman J. Volleberg en Richard Laan, *Incentives and Efficiency in the Museum Market* (Rotterdam 1993) 6.

¹⁰⁵ Van den Broek, *Cultuurminnaars en cultuurmijders*, 13.

¹⁰⁶ Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten*, 32.

¹⁰⁷ Ibidem, 33.

aanbod te wenden. Er wordt met name geïnvesteerd in de jeugd.¹⁰⁸ In het speerpunt Erfgoed Bereikbaar wordt er gewerkt om de toegankelijkheid van het cultureel erfgoed te vergroten voor het publiek. Ook hierbij wordt wederom het onderwijs betrokken.¹⁰⁹

Het resultaat van het overheidbeleid is dat het museumbezoek door jongeren aanzienlijk is gestegen. Het is de vraag in hoeverre dit resultaat blijvend is, aangezien de concurrentie om de vrije tijd is toegenomen.¹¹⁰ Onder het allochtone deel van de bevolking is er een lichte stijging waar te nemen in de culturele belangstelling. Desondanks blijven de voorheen minst betrokken bevolkingsgroepen, de Turkse en de Marokkaanse bevolkingsgroepen, ook achter op deze ontwikkeling.¹¹¹ Toch is er al meer culturele belangstelling dan eerst, waardoor ook hier resultaat geboekt is door het beleid.¹¹² De groep lager opgeleiden blijft achter in deze ontwikkeling. Als verklaring wordt hiervoor gegeven dat het participeren in cultuur bepaalde vaardigheden en kennis vereist die niet bij alle groepen van de bevolking in gelijke mate aanwezig zijn.¹¹³ Zoals gebleken in hoofdstuk 1 wordt erfgoed beleefd op basis van gevoel. Mensen identificeren zich met bepaald erfgoed. Dit gebeurt niet op basis van kennis. Ik ben dan ook van mening dat kennis en opleidingsniveau geen bepalende factor hoeven te zijn. Musea spreken door de huidige wijze van tentoonstellen echter niet het gevoel aan, maar richten zich nog steeds primair op het kennisniveau. Hierdoor is het erfgoed niet toegankelijk voor groepen die erfgoed niet op basis van kennis en andere rationele overwegingen beleven. Dit komt ook naar voren in het boek van Andries van den Broek, Frank Huysmans en Jos de Haan.

Het geringere cultuurbereik onder lager opgeleiden is kennelijk niet uitsluitend een kwestie van het bereikbaar maken van het wat moeilijker of complexer deel van het aanbod, hetgeen overigens op zich al een lastige zaak is.¹¹⁴

¹⁰⁸ Van den Broek, *Cultuurminnaars en cultuurmijders*, 98.

¹⁰⁹ Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten*, 33.

¹¹⁰ Van den Broek, *Cultuurminnaars en cultuurmijders*, 104.

¹¹¹ Ibidem, 101.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ d'Ancona, *Kiezen voor kwaliteit*, 7.

¹¹⁴ Van den Broek, *Cultuurminnaars en cultuurmijders*, 98.

Extra informatie geven en het bieden van begeleiding is dus niet voldoende, wanneer de tentoonstelling vanuit kennisperspectief opgezet is. De doelgroep van lager opgeleiden bekijkt de tentoonstelling echter op een andere manier, namelijk vanuit een emotioneel perspectief. Deze doelgroep is zeer moeilijk tot niet in staat om de tentoonstelling te benaderen vanuit een kennisperspectief. Hierdoor vindt de tentoonstelling geen aansluiting bij deze groep. Opvallend is dan ook dat musea die iets tonen wat dicht bij het dagelijks leven van vroeger staat, wel een publiek trekken dat een representatief beeld geeft van de Nederlandse bevolking.¹¹⁵ Historicus en criticus van het museumbeleid Julian Spalding noemt deze belangstelling een gevolg van de 'beleveniseconomie'.¹¹⁶ De eeuwenoude denkkaders, zoals bijvoorbeeld het denkkader van de kerk, zijn weggevallen, waardoor mensen een eigen band met het verleden willen. Van oudsher zijn mensen gewend om vanuit een verhaal het verleden te begrijpen. Hierbij kan zowel gedacht worden aan het verleden begrijpen vanuit het verhaal van de Bijbel, als mondelinge overlevering van familiale geschiedenis. Wanneer het traditionele denkkader wegvalt, valt ook het verhaal weg waaraan mensen de geschiedenis koppelden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de belangstelling van mensen steeds meer uitgaat naar belevenissen en ervaringen.¹¹⁷

Als musea willen concurreren op de vrijetijdsmarkt dan moeten zij inspelen op het feit dat de dienst die zij kunnen leveren niet een collectie bestaande uit objecten is, maar een beleving.¹¹⁸ Spalding is een voorstander van het verlevendigen van museale opstellingen door het vertellen van verhalen. Dat kunnen herinneringen zijn aan speciale voorwerpen, verhalen over personen of *living history*.¹¹⁹ Door het object in een immateriële context te plaatsen, kan het publiek het object beter plaatsen in de geschiedenis, waardoor ze het object zelf beter begrijpen. Doordat het object beter begrepen wordt, stijgt de beleving.¹²⁰ Joseph Pine gaat hier verder op in door te stellen dat de beleving gelaagd dient te zijn. Alleen als musea meerdere zintuigen aanspreken, spreekt de tentoonstelling op verschillende niveaus aan waardoor er

¹¹⁵ d'Ancona, *Kiezen voor kwaliteit*, 25.

¹¹⁶ <http://www.julianspalding.net/pages/julianspalding.html> (30-10-2011).

¹¹⁷ Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten*, 44.

¹¹⁸ B. Botermans, 'Museaalvastgoed. Succes- en faalfactoren bij locaties en ontwikkeling van musea', http://issuu.com/boterman/docs/bachlerscriptie_museaal_vastgoed_05-06-2007__defin (19-11-2011) 3.

¹¹⁹ Jansen, *Handreiking museumbeleid voor gemeenten*, 44.

¹²⁰ Botermans, 'Museaalvastgoed. Succes- en faalfactoren bij locaties en ontwikkeling van musea', http://issuu.com/boterman/docs/bachlerscriptie_museaal_vastgoed_05-06-2007__defin (19-11-2011) 7 – 8.

een gemêleerder publiek aangetrokken wordt.¹²¹ Deze manier van informatieoverdracht is laagdrempelig en daardoor voor veel grotere groepen toegankelijker dan een traditionele museumpresentatie.¹²²

Kansen voor musea door immaterieel erfgoed

De uitkomst van het enquêteonderzoek uit hoofdstuk twee, de behoefte aan immaterieel erfgoed, vraagt ook om informatieoverdracht vanuit het verhaal, vanuit de beleving. Deze manier van informatieoverdracht heeft bewezen meer gemêleerdheid onder de bezoekers te genereren, zoals blijkt uit de belangstelling voor musea die het dagelijks leven tentoonstellen. Zowel de doelgroep lager opgeleiden, als de Rotterdamse bevolking in het algemeen, vragen om het veranderen van de traditionele manier van tentoonstellen die gericht is op kennis, naar een meer op gevoel gerichte manier van tentoonstellen. De opkomst van de behoefte aan immaterieel erfgoed kan worden aangegrepen door de musea als een nieuwe kans. Door mijn onderzoek is bekend geworden waar behoefte aan is bij de Rotterdamse bevolking. Musea kunnen hierop inspelen door hun collectie op een dergelijke wijze tentoon te stellen dat het verleden voelbaar is. Zo kan er meer aansluiting gegeneerd worden met de bevolking.

Dit houdt niet in dat er geen ruimte meer is voor kennis in een museum. Wel is het zo dat een museum niet enkel meer een kenniscentrum is. Geschiedenis moet ook beleefd worden. Een stroming die naar een combinatie van deze twee punten streeft is *public history*.¹²³ Public history is een stroming die als doel heeft geschiedenis voor een groot publiek toegankelijk te maken. Om een groot publiek te kunnen bereiken zijn onder andere de presentatievormen van geschiedenis uitgebreid.¹²⁴ Kenneth Hudson sluit zich hierbij aan door te stellen dat een museum zowel ruimte moet bieden voor verwondering en genot als een plek moet zijn om na te denken. In zijn woorden: 'A museum with charm and chairs'.¹²⁵ Deze wijze van

¹²¹ Ibidem, 7.

¹²² Jansen, *Handreiking museumbelied voor gemeenten*, 44.

¹²³ http://www.publichistory.org/what_is/definition.html (19-11-2011).

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ James M. Bradburne, 'Charm and Chairs. The Future of Museums in the 21st Century.', <http://www.jstor.org/pss/40479216> (4-12-2011).

tentoonstellen stelt de bezoeker centraal, zoals ook de doelstelling was in de nieuwe definitie van een museum door de Museum Association.¹²⁶

Wanneer musea besluiten om hun manier van tentoonstellen aan te passen zijn er enige punten die voor mogelijke problemen zouden kunnen zorgen. Musea beschikken over een collectie die bestaat uit materiële objecten. Deze materiële collectie kan moeiteloos worden ingezet om het immateriële erfgoed te tonen. De nadruk komt dan niet te liggen op de objecten zelf, maar op de context waarin deze objecten een rol hebben gespeeld. Een tweede punt is dat het merendeel van de musea op dit moment niet bezocht wordt door de doelgroepen die met de nieuwe wijze van tentoonstellen worden aangesproken. De weg naar het museum zou nog niet gevonden zijn. Het blijkt dat musea met iets extra's, zoals een opzienbarende tentoonstelling of een spectaculaire nieuwbouw veel bezoek genereren.¹²⁷ De nieuwe manier van tentoonstellen zou door een actief publieksbeleid en een creatieve benadering de aandacht van de bevolking kunnen trekken.¹²⁸

Door in te spelen op de behoefte van de bevolking aan immaterieel erfgoed, biedt een museum de bevolking datgene waar zij om vraagt, maar dat nu ontoegankelijk is. In de definitie van een museum volgens de Museums Association staat het volgende:

Een museum is onderdeel van het collectieve geheugen van de maatschappij. Een museum verwerft, documenteert en behoudt objecten en andere getuigenissen van de cultuur van de mens en diens omgeving en informeert daarover. Het museum ontwikkelt en bevordert kennis en biedt belevingen die alle zintuigen aanspreken. Het museum is toegankelijk voor het publiek en levert een bijdrage aan de ontwikkeling van de maatschappij. Het doel van het museum is mensen kennis en inzicht te laten verwerven.¹²⁹

Wanneer de bevolking haar immateriële erfgoed wil behouden, dan is immaterieel erfgoed een onderdeel van de cultuur die door musea behouden moet worden. Het museum zal ook dit erfgoed moeten verwerven, documenteren en behouden. Dit type erfgoed heeft een andere manier van tentoonstellen nodig om het toegankelijk te

¹²⁶ Jansen, *Handreiking museumbelid voor gemeenten*, 8.

¹²⁷ Ibidem, 11.

¹²⁸ d'Ancona, *Kiezen voor kwaliteit*, 27- 28.

¹²⁹ Jansen, *Handreiking museumbelid voor gemeenten*, 8.

maken voor het publiek. Wanneer het museum voorziet in de behoefte van de bevolking aan immaterieel erfgoed, dan kan zij de maatschappij meer van dienst zijn. Dan wordt datgene bewaard dat waardevol geacht wordt door de bevolking. Zo wordt er meer aansluiting met de bevolking gegenereerd en wordt de maatschappelijke functie die een museum behoort te dienen vergroot.

De onderzoeksuitkomst biedt de kans voor musea om de focus in de wijze van tentoonstellen te verleggen van materieel erfgoed vanuit een kennisperspectief naar immaterieel erfgoed vanuit een belevingsperspectief. Hierdoor kan meer publiek gegenereerd worden. Dit blijkt ook uit het succes van musea die reeds inspelen op het belevingsperspectief.¹³⁰ Het is voor musea lastig om opeens als cultureel ondernemer te moeten handelen, wanneer de focus nooit op het perspectief van de bezoekers, het belevingsperspectief, gelegen heeft. Dit belevingsperspectief dat ook toegankelijk is voor lager opgeleiden past mooi bij de tendens van de toename aan behoefte aan immaterieel erfgoed. Het tentoonstellen van immaterieel erfgoed heeft namelijk het belevingsperspectief nodig. De massale keuze voor immaterieel erfgoed is niet een probleem voor musea, maar juist een kans om de onbereikbare lager opgeleiden te bereiken.

Het debat dat speelt binnen de museale sector over het bereiken van bredere lagen van de bevolking ligt in het verlengde van het in hoofdstuk 1 besproken erfgoeddebat. Het erfgoeddebat maakt een onderscheid tussen geschiedenis en erfgoed. Geschiedenis is een zo objectief mogelijke benadering van het verleden. Dit is gebaseerd op feiten en het geheugen.¹³¹ Geschiedenis is terug te vinden in musea. Dit maakt een museum tot kenniscentrum. Daarentegen is erfgoed meer een overblijfsel dat herinnert aan de beleefde geschiedenis.¹³² Erfgoed biedt daardoor meer ruimte aan herinneringen die niet altijd feitelijke waarheden hoeven te zijn. Hierdoor worden historische overblijfselen wellicht op een historisch incorrecte manier geïnterpreteerd, wat tot leidt debat onder historici. De beleving die bij erfgoed centraal staat, is precies de beleving waar de onbereikbare groepen voor musea om vragen. Musea leggen de focus met hun wijze van tentoonstellen op kennis over de geschiedenis, in plaats van op de beleving. Het kennisaspect moet niet volledig

¹³⁰ d'Ancona, *Kiezen voor kwaliteit*, 25.

¹³¹ Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf (10-09-2011) 8.

¹³² Ibidem.

verdwijnen uit musea, maar er moet daarnaast ruimte komen voor het belevingsaspect. Door het aanbieden van een tentoonstelling vanuit het belevingsaspect wordt er publiek aangetrokken dat na het museumbezoek een beleving van het verleden en extra kennis rijker is. Zo hoeft een nieuwe wijze van tentoonstellen, vanuit een belevingsperspectief, het kennisaspect niet uit te sluiten.

Rotterdamse musea en cultureel erfgoedinstellingen

Aangezien het enquêteonderzoek heeft plaatsgevonden in Rotterdam, zou ik graag enkele Rotterdamse musea en cultureel erfgoedinstellingen aanhalen die al enkele stappen hebben genomen om meer aansluiting te genereren bij de inwoners van hun stad. Deze instellingen richten zich op eigentijdse geschiedenis. Geschiedenis wordt ingezet voor het heden en heeft een duidelijke gebruiksfunctie. De keuze voor een gebruiksfunctie voor geschiedenis sluit aan bij het vluchtige karakter van Rotterdam. Bewaren voor de eeuwigheid heeft geen zin in een stad die zo snel verandert, simpelweg omdat het verleden geen waarde heeft voor de eeuwigheid. Rotterdammers zijn ook niet op zoek naar waardering tot in de eeuwigheid, zij leven in het hier en nu en dit komt naar voren in hun erfgoedwaardering en erfgoedbeleving.

Museum Rotterdam

Het Museum Rotterdam (voorheen het Historisch Museum Rotterdam) profileert zichzelf als stadsmuseum. De missie van het museum is als volgt:

Het Historisch Museum Rotterdam wil door zijn erfgoed-, tentoonstellings- en educatiebeleid kennis van heden en verleden van Rotterdam aan een zo breed mogelijk publiek overdragen. Cultuuroverdracht is erop gericht het publiek in staat te stellen zich met de geschiedenis van de stad vertrouwd te maken om zodoende de stad beter te kunnen begrijpen en daarmee de identificatie van Rotterdammers met hun stad te vergroten.¹³³

Deze missie komt naar voren in de laagdrempelige tentoonstellingen die het museum maakt en de medewerking en inspraak die gevraagd wordt aan bewoners van de stad. Het museum ziet erfgoed als iets met een duidelijke functie en betekenis voor

¹³³ Cultuurplan Stichting Historisch Museum 2009-2012 (Rotterdam 2007) 3.

Rotterdammers en ziet het als haar taak om juist dit erfgoed te behouden. Dit houdt tevens in dat erfgoed niet van bovenaf wordt opgelegd, maar volledig wordt bepaald door de bevolking zelf.¹³⁴ Het museum werkt dus vraaggericht. Immaterieel erfgoed komt dan ook aan bod in het museum. Er is een overkoepelend project, 'Stad als Muze' dat wisselende tentoonstellingen heeft. De nieuwste tentoonstelling heet Talking dress en toont aan de hand van kledingstukken immaterieel erfgoed.¹³⁵

Gemeentearchief Rotterdam

Het Gemeentearchief Rotterdam deelt de visie van de gebruiksfunctie van geschiedenis. Zo worden originele bomkaarten gebruikt tijdens educatieprojecten. Bomkaarten zijn kaarten met de plattegrond van Rotterdam waarop de plaatsen waar de bommen tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gevallen staan aangegeven. Volgens mevrouw Balk, educatief medewerker van het Gemeentearchief Rotterdam, heeft het gebruik van originele objecten een meerwaarde voor de beleving bij kinderen. Dat tijdens educatieprojecten de objecten verslijten is niet meer dan een logisch gevolg. Een gemeentearchief bewaart objecten voor de bewoners van de gemeenten. Wanneer objecten waardevol kunnen zijn voor de bewoners dan zetten wij deze in.¹³⁶ Om leerlingen nog meer beleving mee te geven is er een samenwerking tot stand gekomen met het Oorlogsverzetmuseum Rotterdam. Leerlingen mogen tijdens de workshop Ooggetuigen oudere Rotterdammers interviewen over hun belevingen tijdens de bombardementen van de stad.¹³⁷ Een ander project is het Brandgrensproject, waarbij er langs de brandgrens van Rotterdam wordt gelopen. De deelnemers lopen door hun stad en krijgen van de gids te horen dat alles aan hun linkerkant volledig was verwoest door bombardementen. Het zichtbaar maken van de verwoestingen zorgt ervoor dat het publiek een concreter beeld krijgt van het verleden. Dit zorgt voor een extra historische beleving.¹³⁸

¹³⁴ Ibidem, 7.

¹³⁵ <http://www.museumrotterdam.nl/indestad/tentoonstellingen/actueel/2772-talking-dress.php> (19-11-2011).

¹³⁶ Gesprek met Mevrouw Balk van het Gemeentearchief Rotterdam tijdens het werkbezoek naar het Gemeentearchief Rotterdam in het kader van de cursus Practicum Geschiedenis op 1 april 2011.

¹³⁷ <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/educatie/voortgezet-onderwijs> (19-11-2011).

¹³⁸ http://appl.gemeentearchief.rotterdam.nl/brandgrens/index.php?option=com_content&task=view&id=42&Itemid=48 (19-11-2011).

Uit beide instellingen komt de Rotterdamse visie van eigentijdse geschiedenis naar voren, waarbij geschiedenis gebruikt wordt om mensen een beleving te geven. Het immaterieel erfgoed uit het verleden wordt beleefd door middel van het inzetten van materiële overblijfselen. Deze aanpak sluit volledig aan bij de uitkomst van het enquêteonderzoek.

Conclusie

De onderzoeksvraag voor dit onderzoek was: 'Welk erfgoed krijgt de meeste waardering van Rotterdammers, zoals blijkt uit een enquête onder 452 inwoners van deze stad, en hoe verhoudt deze waardering zich ten opzicht van de waardering van dit erfgoed door de museale sector?'. Er zijn twee vereisten voor erfgoed om een maatschappelijke waarde te vervullen. Het eerste vereiste is dat het erfgoed maatschappelijk gedragen wordt en het tweede vereiste is dat het erfgoed toegankelijk is voor de maatschappij, bijvoorbeeld in musea.

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is er allereerst onderzoek verricht naar de interesses van de Rotterdamse bevolking met betrekking tot erfgoed om zo te onderzoeken welk erfgoed er maatschappelijk waardevol wordt geacht. Vervolgens zijn deze resultaten geïnterpreteerd en is er aandacht besteed aan de toegankelijkheid van erfgoed in musea en de opvattingen over erfgoed van musea. Ten slotte is er specifiek gekeken naar de mate van toegankelijkheid van immaterieel erfgoed in musea.

Uit het onderzoek onder Rotterdammers is naar voren gekomen dat er een grote behoefte is aan het behoud van erfgoed. Aan de hand van de keuze voor items en de motivering van die keuze, zijn er drie clusters van antwoorden te onderscheiden. Het eerste cluster heeft betrekking op de stedelijke bedrijvigheid. Onder het tweede cluster worden items verstaan die een gevoel van ontspanning oproepen. Het derde cluster betreft elementen uit de skyline oftewel het stadsgezicht, die een herkenningsfunctie vervullen. De keuze voor items die uiteindelijk tot de drie clusters geleid hebben, is te verklaren aan de hand van de gegeven motivaties. De respondenten kozen items die dichtbij hen stonden in het dagelijkse leven. Verder viel op dat de respondenten items kozen door middel van hun persoonlijke *lieux de mémoire*. Opvallend was de massale keuze voor immaterieel erfgoed.

Ondanks de behoefte aan het behoud van erfgoed bij de bevolking is er een negatieve tendens vast te stellen in de bezoekersaantallen van musea. Zij richten zich niet op immaterieel erfgoed, maar primair op materieel erfgoed. Er zijn diverse projecten uitgevoerd met financiële steun van de overheid om meer bevolkingsgroepen te bereiken naast de hoger opgeleide 55-plussers die momenteel de grootste groep bezoekers vormen. Onder de nieuwe doelgroepen behoren jongeren, allochtonen en lager opgeleiden. Deze projecten hebben niet altijd het

gewenste resultaat behaald. Vooral bij de grootste doelgroep, de lager opgeleiden, bleven de resultaten achter. Het grootste struikelblok voor deze groep is de toegankelijkheid van musea. De interesse is bij deze groep wel aanwezig, zoals ook blijkt uit de bezoeken die zij afleggen aan musea die het dagelijks leven van (voor)ouders tonen.

De grote waardering voor immaterieel erfgoed die naar voren kwam uit het onderzoek, biedt een nieuwe focus voor musea. Door tentoonstellingen aan te passen of in de toekomst te ontwikkelen waarin de nadruk ligt op het historische verhaal in plaats van op de historische objecten zelf, kan een museum inspelen op de behoefte van de bevolking aan immaterieel erfgoed. Musea hoeven geen concessies te doen ten opzichte van historische accuratesse. Dit betekent niet dat musea vraaggestuurd worden. Musea zijn geen pretparken en hoeven ook niet enkel als entertainment te dienen. Musea moeten echter wel vraaggericht werken, anders wordt de bevolking niet bereikt waardoor musea hun maatschappelijke functie verliezen. Inspelen op de behoefte aan immaterieel erfgoed kan de negatieve tendens in de bezoekersaantallen stopzetten, aangezien immaterieel erfgoed de belangstelling heeft van de bevolking en tevens aansluit bij het niveau van een groot deel van de bevolking.

Immaterieel erfgoed kan getoond worden aan de hand van materiële objecten, dus is het niet nodig voor musea om een nieuwe collectie aan te schaffen. Deze objecten zijn op zichzelf waardeloos in de ogen van Rotterdammers, die het immateriële verhaal erachter echter wel waardevol vinden. Deze objecten worden echter als waardevol beschouwd door musea. Door de focus in de tentoonstellingen te verleggen wordt een collectie bestaande uit waarden-loze materiële objecten toch waardevol voor de bevolking.

Literatuurlijst

Artikelen en boeken

d' Ancona, H., *Kiezen voor kwaliteit. Beleidsnota over de toegankelijkheid en het behoud van het museale erfgoed* ('s Gravenhage 1991).

Assmann, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. (Bonn 2007).

Broek, Andries van den, Frank Huysmans en Jos de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed* (Den Haag 2005).

Botermans, B. *Museaalvastgoed. Succes- en faalfactoren bij locaties en ontwikkeling van musea*, http://issuu.com/boterman/docs/bachlerscriptie_museaal_vastgoed_05-06-2007__defin (19-11-2011).

Bradburne, James M., 'Charm and Chairs. The Future of Museums in the 21st Century.', <http://www.jstor.org/pss/40479216> (4-12-2011).

Brown, C.G., 'Self' in C.G. Brown, *Postmodernism for historians* (Harlow 2005) 117-143.

Candel, Ingrid, *The truth and nothing but the truth? The accuracy, completeness, and consistency of emotional memories* (Maastricht 2003).

Cultuurplan Stichting Historisch Museum 2009-2012 (Rotterdam 2007).

Draaisma, Douwe, *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen* (Groningen 1995).

Draaisma, Douwe, *Vergeetboek* (Groningen 2010).

Dussen, Dr. W.J. Van der, 'Filosofie van de geschiedwetenschappen', in *Reader Theorie van de Geschiedenis*, (Rotterdam 2008) 109-119.

Figlio, Karl, 'Getting to the beginning: identification and concrete thinking in historical consciousness' in Susannah Radstone en Katherine Hodgkin, *Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition*. (New Jersey 2005) 152-167.

Frijhoff, Willem, *Dynamisch Erfgoed* (Amsterdam 2007).

Green, Anna, *Cultural history. Theory and history* (New York 2008).

Grever, Maria, 'Visualisering en collectieve herinneringen. 'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit.', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117:2 (2004) 207-229.

Huysmans, Frank en Jos de Haan, *Het bereik van het verleden* (Den Haag 2007).

- Jansen, Ingrid, *Handreiking museumbelid voor gemeenten* (2004).
- Kerkhoven, J., 'Immaterieel erfgoed, wetenschappelijke belangen, kromme tenen.', in *Levend Erfgoed 7.1* (2010) 47-51.
- Kirschenblatt-Gimblett, Barbara, 'Van etnologie naar erfgoed', in *Levend Erfgoed 7.1* (2010) 4-9.
- Laar, Paul van de, Leo Lucassen en Kees Mandemakers, *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Lowenthal, David, 'Heritage and history. Rivals and partners in Europe.' in: Rob van der Laarse, *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 29- 37.
- Lucassen, Leo en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006).
- Meyer, B. en Geschiere, P., 'Introduction', in B. Meyer and P. Geschiere ed., *Globalization and Identity. Dialects of Flow and Closure*, (Blackwell 1999) 1-15.
- Misztal, Barbara A., *Theory of Social Remembering* (Berkshire 2003).
- Nora, Pierre, '*Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*', www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf (10-09-2011).
- Oonk, G., 'Het globaliseringsdebat met en zonder Geschiedenis', in *Tijdschrift voor de Geschiedenis*, 118:4 (2005) 52-76.
- Post, Paul, 'God kijkt niet op een vierkante meter'.. of Hobsbawm herlezen', in Borgt, Carlo van der, Hermans, Amanda en Jacobs, Hugo, *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 175-200.
- Radstone, Susannah en Hodgkin, Katharine, *Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition* (New Brunswick 2009).
- Said, E., *Orientalism* (Londen 1991).
- Samuel, Raphael, 'Heritage-Baiting' in: idem, *Past and present in contemporary culture, Theatres of Memory vol. 1.* (Londen 1994) 259- 273.
- Samuel, Raphael, 'Pedagogies in: idem, *Past and present in contemporary culture, Theatres of Memory vol. 1.* (Londen 1994) 275- 287.
- Smith, Laurajane en Akagawa, Natsuko, *Intangible heritage* (New York 2009).
- Smith, Laurajane, *Uses of heritage* (New York 2009).

Terdiman, Richard, 'Given memory: on mnemonic coercion, reproduction and invention', in Susannah Radstone en Katherine Hodgkin, *Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition*. (New Jersey 2005) 181- 198.

Thompson, Paul, *The voice of the past* (New York 2000).

Tosh, John, en Lang, Sean, *The pursuit of history* (Edinburgh 2006).

Volleberg, Herman R.J. en Richard Laan, *Incentives and Efficiency in the Museum Market* (Rotterdam 1993).

Westerhof, G. en C. van Halen, 'Het psychologisch proces van identiteitsvorming. Omgaan met tradities in tijden van verandering', in *Levend Erfgoed 1* (2009) 12 -18.

Zeijden, A. van der, *Volkscultuur van en voor een breed publiek. Enkele theoretische premissen en conceptuele uitgangspunten* (Utrecht 2004).

College

Willemse, K., College Vergelijkende Regiogeschiedenis, 1-06-2010 15.00-16.45 te Rotterdam.

Websites

<http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/educatie/voortgezet-onderwijs> (19-11-2011).

http://appl.gemeentearchief.rotterdam.nl/brandgrens/index.php?option=com_content&task=view&id=42&Itemid=48 (19-11-2011).

<http://www.rijnmond.nl/Homepage/Nieuws?view=/News%2FDefault%2F2011%2Fseptember%2FKapsalon%20is%20cultureel%20erfgoed%20van%20toekomst> (10-10-2011).

http://www.airfoundation.nl/index.php?page=alles_van_air&cat_url_title=expertmeeting&cont_url_title=alles_van_waarde_is_weerloos (19-09-2011).

<http://icom.museum/> (29-10-2011).

<http://www.museumrotterdam.nl/indestad/tentoonstellingen/actueel/2772-talking-dress.php> (19-11-2011).

<http://museumsassociation.org/about/frequently-asked-questions> (29-10-2011).

<http://www.ovmrotterdam.nl/> (19-11-2011).

http://www.publichistory.org/what_is/definition.html (19-11-2011).

http://www.rotterdam.nl/burgemeester_aboutaleb (20-11-2011).

<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/1070852/2010/12/10/Probleemwijken-blij-met-Poolse-immigranten.dhtml> (20-11-2011).

<http://www.julianspalding.net/pages/julianspalding.html> (30-10-2011).

<http://www.dichtbij.nl/rotterdam-zuid/regionaal-nieuws/artikel/2168599/rotterdam-krijgt-meer-geld-voor-aanpak-toestroom-polen.aspx> (20-11-2011).

<http://www.rotterdam.nl/smartsite.dws?id=1019071> (20-11-2011).

http://www.dereactor.org/home/detail/het_heden_van_het_verleden/ (20-11-2011).

Bijlage 1

Enquêteformulier

Man 0

Vrouw 0

Wijk:

- Beverwaard
- Crooswijk
- Hilligersberg
- Hoogvliet
- Kop van Zuid
- Ommoord
- Oude Noorden
- Overschie
- Spangen
- Tarwebuurt

Leeftijd:

- 0-15
- 15-24
- 25-44
- 45-65
- 66 of ouder

Item 1:.....

.....

.....

.....

Item 2:.....

.....

.....

.....

Item 3:.....

.....

.....

.....